

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕРОБСТВО СЛОВ'ЯН ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ I тис. н. е.

У статті проаналізовано варіанти використання різних типів залізних деталей землеробських знарядь залежно від типів ґрунтів, наявних у потенційних ресурсних зонах пам'яток

У науковій літературі щодо обробітку ґрунту різними видами знарядь існують дві загалом взаємодоповнювальні думки. Їх суть зводиться до того, що використання певних землеробських знарядь, представлених в археологічному матеріалі наконечниками та череслами, залежало від особливостей ґрунтів: ділянки лісової і лісостепової зон або легкі та важкі типи ґрунтів (див., напр.: Довженок 1961, с. 57—69; Чернецов 1972; Сухобоков 1975, 89—91; Седов 1982, с. 236, 237; Село... 2003, с. 64, 66 та ін.). Також побутує думка, що на заплавах могли орати дерев'яними ралами, не укріпленими залізними наконечниками. Останнє твердження не піддається верифікації археологічним матеріалом і розглядатиметься лише у загальному контексті.

Зазначене питання розглянуто на прикладі матеріалів останньої чверті I тис. н. е. Лівобережжя Дніпра. На цій території нині відомо 6 пам'яток зі знахідками частин орних знарядь, для яких за спрощеною типологією ґрунтів визначено потенційну ресурсну зону. Це Битиця-I (волинцевський комплекс), Волинцеве (волинцевсько-роменсько-давньоруський комплекс), Новотроїцьке, Водяне, Мохнач (роменські комплекси), Глухів (роменсько-давньоруський комплекс).

Подібні за сучасною номенклатурою ґрунти об'єднано в чотири типи (Горбаненко 2004, рис. 2):

- сформовані під лісовою рослинністю;
- чорноземи;
- на формування та родючість яких постійно впливає близьке розміщення вологої місцевості;
- не придатні для землеробства

На той час на території розселення слов'ян та їх сусідів були поширені вузько- та широколопатеві наральники, тому немає сумніву, що жителі різних пам'яток використовували саме ті наконечники, що підходили для них (для різних типів ґрунтів) якнайкраще.

© С.А. ГОРБАНЕНКО, 2006

Відомі нині зі слов'янських пам'яток деталі землеробських знарядь — наральники та чересла — можна пов'язувати з такими формами (рис. 1):

1 — прямогрядильні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником і поставленим під кутом близько 45°;

2 — кривоградильні рала з ральником, не укріпленим залізним наконечником і поставленим горизонтально до землі;

3 — прямогрядильні рала з ральником, укріплені залізними вузьколопатеvim наконечником і поставленим під кутом близько 45°;

4 — кривоградильні рала з ральником, укріплені залізними широколопатеvim наконечником і поставленим горизонтально до землі;

5 — знаряддя плужного типу — кривоградильні рала з ральником, укріплені залізними широколопатеvim наконечником і поставленим горизонтально до землі, череслом та відвальною дошкою.

Зауважимо, що значні розміри пам'яток, численність житлових споруд на них та велика відстань між синхронними пам'ятками Лівобережжя Дніпра останньої чверті I тис. н. е. засвідчують зростання посівних площ у межах потенційної ресурсної зони. Як приклад слід навести результати досліджень 4 розкопаних широкими площами поселень волинцевсько-роменської культури. Так, в ур. Стан поблизу с. Волинцеве виявлено 46 жител (Юренко 1984, с. 34); на городищі Битиця-I археологічними дослідженнями зафіксовано 48 житлових приміщень (із 62), а візуально та із застосуванням методів електромагнітного резонансу — ще 107 заглиблених споруд (Сухобоков 1999, с. 25—26); на Опішнянському городищі відомо 23 житла (Сухобоков, Юренко 1995); лише на території городища Новотроїцьке виявлено 50 напівземлянок (Ляпушкин 1958), а частину комплексу за межами городища досі не досліджено. Такі спостереження підтверджуються і матеріалами з пам'яток Правобережжя Дніпра. Так, до горизонту VIII—X ст. городища Монастирьок на

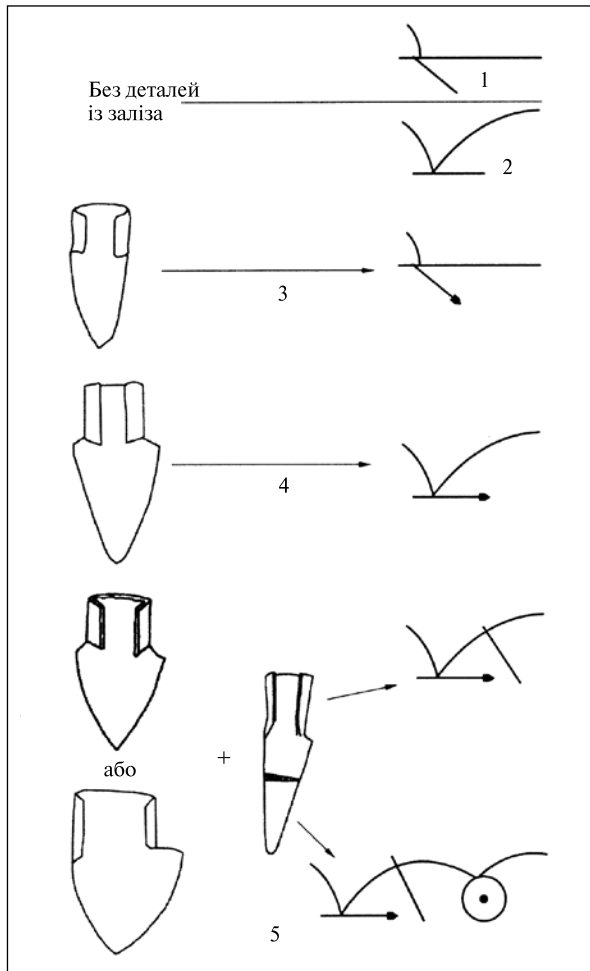

Рис. 1. Імовірна схема взаємозв'язку залізних деталей і знаряддя для обробітку ґрунту

середньому Дніпрі належить 24 житла (Максимов, Петрашенко, 1988, рис. 65).

Тривалість поселень відображає також час використання освоєних полів. Це побіжно вказує на інтенсифікацію землеробства — впровадження відновлювальних форм господарювання (сівозміну, дво-, трипілля, внесення добрив).

Для доведення використання різних типів наральників залежно від типів ґрунтів розглянемо два приклади. На давньоруській пам'ятці Автунічі, що розміщується виключно на ґрунтах, сформованих під лісовою рослинністю, знайдено лише вузьколопатеві наральники та їх деталі. Крім того, під час шурфування неподалік поселення виявлено вуглики, а також сліди від орних знарядь у материку, що, на думку дослідників пам'ятки, доводить застосування підсічно-вогневої системи землекористування (Моця, Томашевський 1997, с. 31, 34).

У науковій літературі давно відзначено, що вузьколопатеві наральники найбільше зафіксовано в лісовій місцевості (див., напр.: Чернецов 1972, с. 147). Тут слід додати, що такі наконечники використовували на ралах із гряділем під кутом приблизно 45° , щоб було зручно переставляти знаряддя, яке чіплялося за коріння.

На пам'ятках Битиця-I і Новотроїцьке знайдено лише широколопатеві наральники типу I B 2 (3 і 2 відповідно) та чересла (Ляпушкин 1958, с. 16, 145; 1958а, с. 72; Сухобоков, Вознесенская, Приймак 1989, с. 92; Сухобоков, Горбаненко 2001, с. 37, рис. 2; 3). Зважаючи на те, що

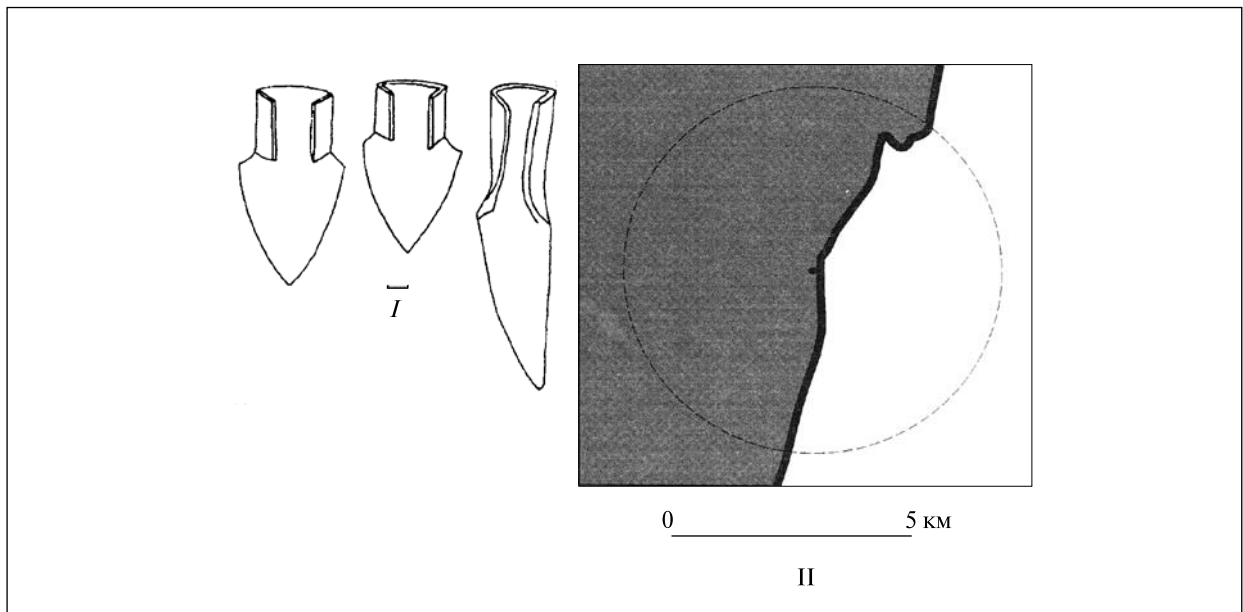

Рис. 2. Городище Битиця-I: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту; II — потенційна ресурсна зона пам'яток: а — волинцевський комплекс; б — роменський комплекс; I — ґрунти, сформовані під лісовою рослинністю; 2 — чорноземи; 3 — ґрунти, на родючість яких впливає близьке розміщення вологої місцевості; 4 — ґрунти, не придатні для землеробства

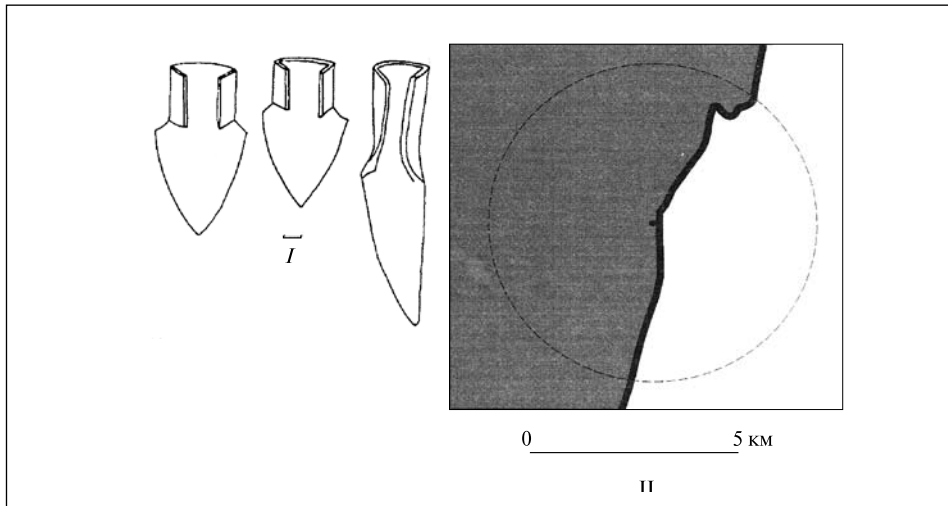

Рис. 3. Городище Новотроїцьке: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту; II — потенційна ресурсна зона пам'ятки. Решту умовних позначень див. на рис. 2

пам'ятки розташовані на чорноземах, доходимо висновку: орні знаряддя типів 4, 5 (див. рис. 1, 4, 5) використовували виключно на чорноземах (рис. 2; 3), тобто на важких ґрунтах, де лісової рослинності немає або її давно було зведено і коріння в землі не залишилося.

На городищі Водяне знайдено 2 наральники типу ІВ2 та чересло. Пам'ятка розташована на межі трьох типів ґрунтів: заплавних (до 20%), чорноземів (близько 30%), ґрунтів, сформованих під лісовою рослинністю (приблизно 50%) (рис. 4). На заплавних землях могли застосовувати землеробські знаряддя типів 1, 2 (див. рис. 1, 1, 2). Знайдені ж деталі орних знарядь типу 5 (див. рис. 1, 5) свідчать про обробку земель без лісової рослинності, що добре узгоджується з думкою Ю.Г. Чендева про початкове освоєння цієї території ще за скіфських часів (Колода, Горбаненко 2004). Отже, можемо стверджувати, що жителі городища Водяне розорювали чорноземи та ділянки, що раніше

знаходилися під лісом, зведеним ще до слов'янського заселення або на його початковому етапі.

На Мохначанському городищі виявлено леміш і 2 чересла (рис. 5, 1) (Колода 2000, рис. 1, 1). Ця місцевість характеризується сформованими під лісовою рослинністю (до 80%) і заплавними (до 20%) ґрунтами. Оскільки на заплавних ґрунтах можна було використовувати орні знаряддя, не укріплені залізними наконечниками (див. рис. 1, 1, 2), то наявність деталей знарядь плужного типу вказує на те, що його застосовували на полях, давно звільнених від лісу. Не виключено, що вузькокопатові наральники просто не були знайдені. Якщо їх взагалі не використовували, можна стверджувати, що раніше освоєні ґрунти і, можливо, заплави задовольняли потреби мешканців Мохначанського городища у землеробській продукції.

У Глухові знайдено 2 наральники типу ІВ2 та втульчате чересло (рис. 5, 2) (Приймак 1990, с. 70).

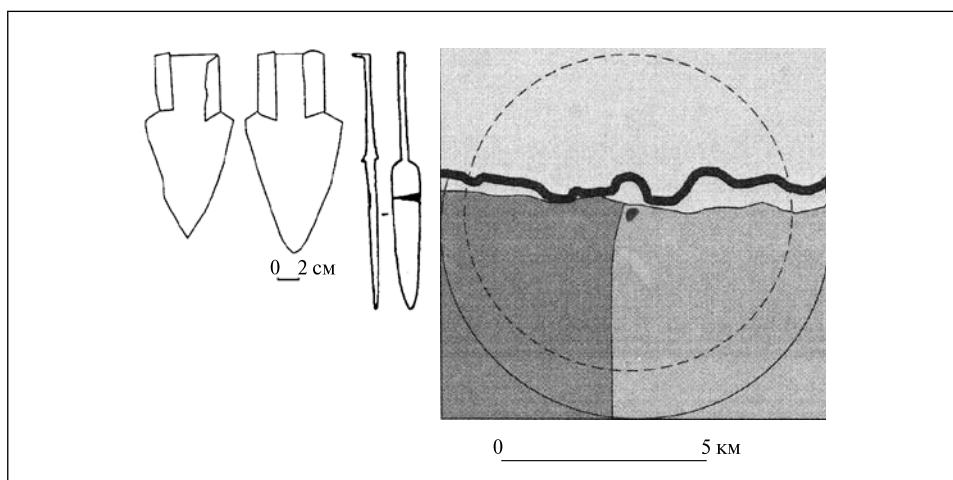

Рис. 4. Городище Водяне: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту; II — потенційна ресурсна зона пам'ятки. Решту умовних позначень див. на рис. 2

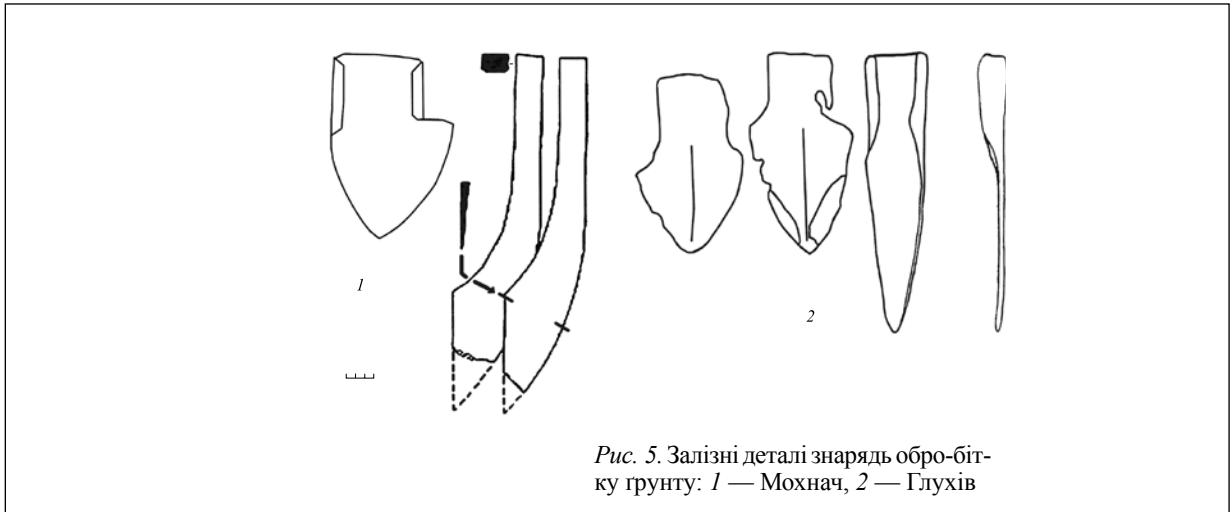

Рис. 5. Залізні деталі знарядь обробки ґрунту: 1 — Мохнач, 2 — Глухів

Потенційна ресурсна зона пам'ятки охоплює ґрунти, сформовані під лісовою рослинністю; частина близьких до пам'яток ґрунтів (близько 10 %) знаходилася в заплаві. Отже, як і в попередньому випадку, виявляється, що ділянок, на яких ліс було зведено доволі давно, та, можливо, заплави цілком вистачало для вирощування зернових культур.

Таким чином, наведені приклади засвідчують значну варіабельність ведення землеробства залежно від навколишнього середовища. Порівнюючи аналіз ґрунтів потенційної ресурсної зони пам'ятки та знайдені на ній залізні наконечники землеробських знарядь, ми можемо конкретизувати висновки про особливості землеробства у кожному окремому випадку, що має обидва оцінні критерії. З огляду на це найцікавішим для аналізу видається комплекс пам'яток поблизу с. Волинцеве.

Досліджувані пам'ятки знаходяться в Сумській обл. на р. Горн (притока р. Сейм) за 1,5 км на південний схід від села, на невисоких мисах, що глибоко врізаються в заплаву річки. Матеріали представлено волинцевськими (ур. Стан), роменськими та давньоруськими (ур. Курган) старожитностями. Пам'ятки розташовані на відстані 1,5 км одна від одної (рис. 6) і належать до двох періодів існування однієї культури, що дає усі підстави стверджувати їх культурну спорідненість. Можливо, у результаті якихось змін у суспільному житті (зовнішня загроза тощо) населення селища в ур. Стан переселилося на придатнішу для захисту ділянку і заснувало городище в ур. Курган. У такий спосіб жителі позбавилися ймовірної загрози і фактично залишилися в освоєній за попередній період потенційній ресурсній зоні. Отже, комплекс пам'яток поблизу с. Волинцеве з погляду ведення сільського господарства можна розглядати як одне ціле.

Природні складові. До природних складових належать клімат, рельєф місцевості, ґрунти.

Впродовж останньої чверті I тис. н. е. клімат не зазнавав суттєвих змін. Лише на початку II тис. н. е. настав період кліматичного оптимуму (Безусько, Климанов 1987, с. 54—58). Отже, незначними коливаннями клімату можна знехтувати і вважати його сталим. Рельєф місцевості навколо пам'яток визначається похило-підвищеною хвилястою рівниною, характеризується загальною рівнинністю, еродованістю території і вододільними плато. Наявні типи рельєфи (вододільні плато, пологісті схили річок, низини біля річок (заплави)) дають змогу стверджувати, що всю потенційну ресурсну зону могли використовувати з сільськогосподарською метою.

Ґрунти потенційної ресурсної зони. Близько 15—20 % загальної площі цієї зони припадає на ґрунти заплави р. Горн, до 30 % становлять чорноземи і приблизно 50 % — ґрунти, сформовані під лісовою рослинністю (Горбаненко 2005). Усі ґрунти навколо зазначених пам'яток придатні для землеробства (рис. 7, 2).

На пам'ятках знайдено 4 цілі наральники та 1 фрагмент робочої деталі: наконечники представлені різноманітними формами та типами — ІА3, ІБ1, ІВ2, ІВ2 (рис. 7, 1). Зважаючи на існування чересел, виявлених на інших волинцевсько-роменських пам'ятках, можна припустити застосування цієї деталі і жителями пам'яток поблизу с. Волинцеве.

Одним знаряддям типу 3 (див. рис. 1, 3) зручно було обробляти ділянки, звільнені від лісу в результаті підсіки як форми землеробства чи заходу для розчищення посівних площ. Таким ралом також можна було користуватися на заплавах ділянках. У ресурсній зоні пам'яток наявні обидва типи ґрунтів. Проте ґрунти, на родючість яких впливає близьке розміщення вологої місцевості, обмежені з двох сторін водою та відділені від пам'яток. Отже, тут доцільніше говорити про використання рала зазначеного типу на ґрунтах, сформованих під лісовою рослинністю. На ко-

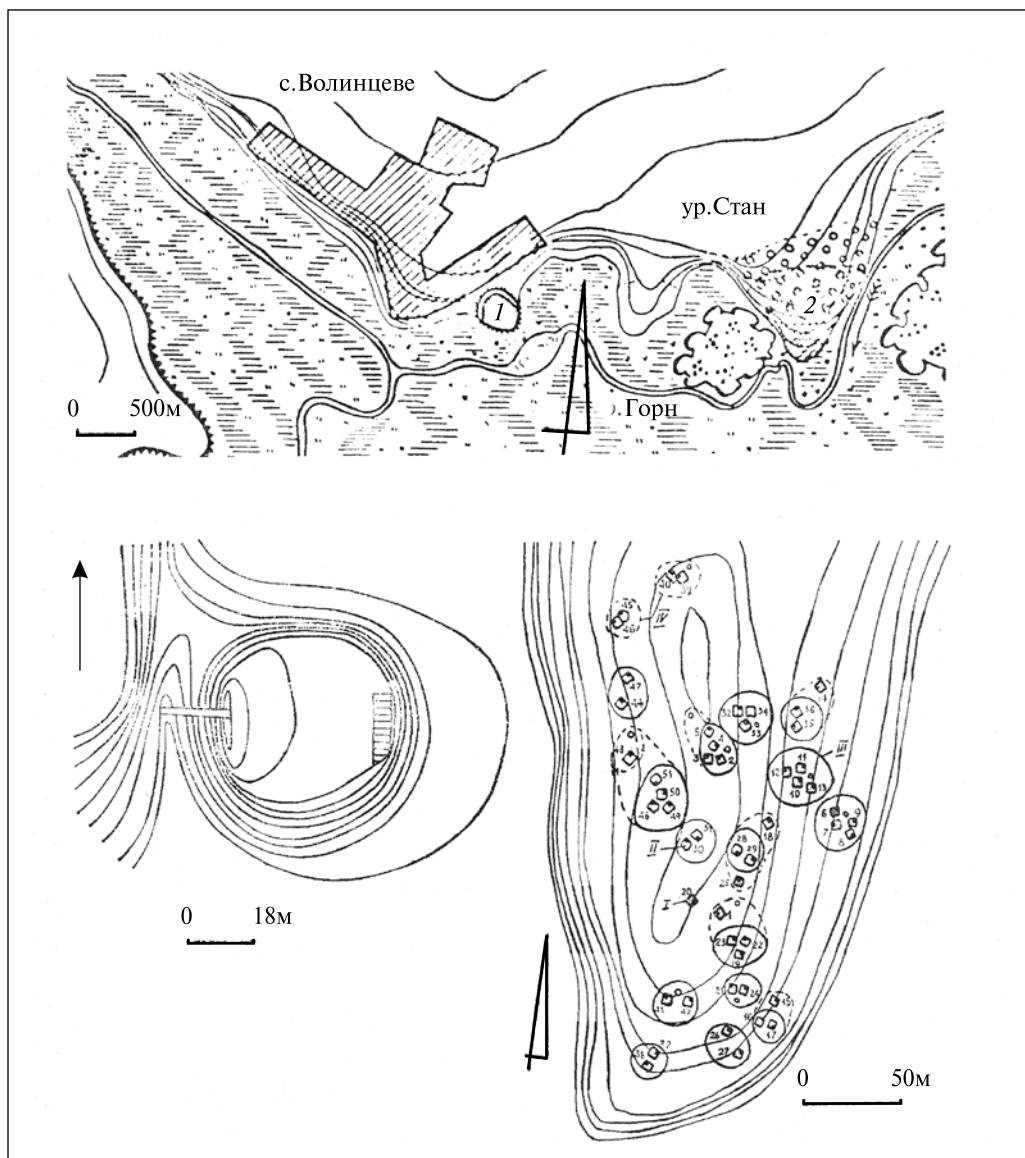

Рис. 6. Пам'ятки поблизу с. Волинцеве: а — ситуаційний план: 1 — ур. Курган (роменська пам'ятка); 2 — ур. Стан (волинцевська пам'ятка); плани пам'яток: б — роменської, в — волинцевської

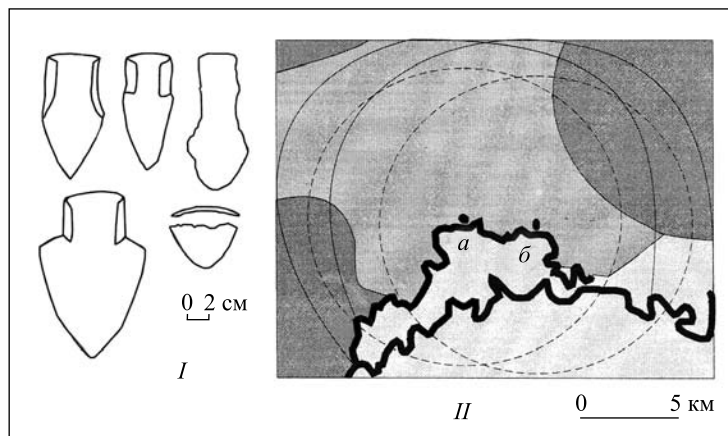
ристь такого припущення свідчить і розташування пам'яток на цьому типі ґрунтів.

Знаряддя для обробітку ґрунту типів 4, 5 (див. рис. 1, 4, 5) доцільно було використовувати на безлісних ділянках. Якщо на початковому етапі освоєння потенційної ресурсної зони до таких належали лише чорноземи на її периферії, то після звільнення від лісів до них було долучено і всі інші землі на північ від пам'яток. Таким чином, уже за роменського періоду освоєння потенційної ресурсної зони слід говорити про можливість і доцільність використання обох згаданих типів землеробських знарядь на всій прилеглої до пам'яток території. Додатковим доказом освоєння ґрунтів, сформованих під лісовою рослинністю саме у волинцевській період, є вузьколопатекий наральник, знайдений на волинцевській пам'ятці — в ур. Стан.

Висновки. Освоєння ресурсної зони пам'яток поблизу с. Волинцеве відбулося у два етапи: використання підсіки для знищення лісової рослинності й введення земель у переліг із застосуванням дво- і триплля. На ці етапи вказують знахідки вузько- та широколопатеких наральників. Підтвердженням першого етапу є загальне зменшення площі лісів наприкінці I тис. н. е. (Артюшенко, Арап, Безусько и др. 1982, с. 174—175), другого — наявність бур'янів у ПБС (Пашкевич, Горбаненко 2003), що в археологічній літературі є показником використання староорних земель (див., напр.: Коробушкина 1979, с. 96).

Цікаво порівняти пам'ятки поблизу с. Волинцеве із комплексом неподалік с. Райки давньоруського часу, яке знаходиться в зоні широколистяних лісів. Тут було знайдено (за класифікацією Ю.О. Краснова, 1978, с. 63—80; 1986, с. 16—23;

Рис. 7. Пам'ятки поблизу с. Волинцеве: I — залізні деталі знарядь для обробітку ґрунту, II — потенційна ресурсна зона пам'яток: а — ур. Курган, роменська пам'ятка; б — ур. Стан, волинцевська пам'ятка). Решту умовних позначень див. на рис. 2

1987, с. 25—71) 5 вузьколопатевиx наральників типів ІА1, ІА3; 13 широколопатевиx наральників типів ІВ1, ІВ1; 4 «плужні» лемехи типу ІVВ1; 2 черешкові наральники типу ЧВ1; 4 чересла з черешковим типом кріплення (Село... 2003, с. 64). Отже, очевидно, тут існували орні знаряддя типів 3, 4, 5 (див. рис. 1). За В.Й. Довженком (1961, с. 84), співіснування різнотипових залізних деталей знарядь для обробітку ґрунту можна пояснити їх послідовним застосуванням для виконання таких різних операцій, як оранка, розпушування, загортання ріллі. Сам Ю.О. Краснов пояснює подібне розмаїття інструментарію так: «Проте, на наш погляд, іншим, набагато більш адекватним, поясненням факту синхронного співіснування в одних комплексах різнотипових орних знарядь у мешканців давніх Райків є еколого-технологічна доцільність застосування функціонально різних орних знарядь у різноякісних ґрунтових і ландшафтних умовах угідь відповідної ресурсної зони» (Село... 2003, с. 64). Утім, вважаємо за можливе запропонувати іншу інтерпретацію. Оскільки поселення знаходилося у лісі, для початкового етапу освоєння потенційної ресурсної зони необхідно було застосування підсіки як превентивної форми для розчищення ділянок під переліг. На нашу думку, саме на цьому етапі широко застосовували знаряддя типу 3. Пізніше,

коли ліс було зведено, основними для обробітку ґрунту стали знаряддя типів 4, 5; знаряддя типу 3, можливо, продовжували використовувати під час подальшого розширення ділянок під посіви або як допоміжні. Отже, як і у випадку із пам'ятками поблизу с. Волинцеве, можемо запропонувати двоетапну схему освоєння потенційної ресурсної зони пам'ятки.

* * *

Вищенаведені дані засвідчують передусім доволі диференційований підхід до ведення сільського господарства. Оскільки в межах сучасної України майже вся територія була придатною для землеробства (за винятком незначних площ) і природні умови сприяли веденню сільського господарства, потреби землеробства не були визначальним фактором під час вибору місця заснування поселень. Можна зробити висновок, що давній землероб не надавав великого значення переважанню тих чи інших типів ґрунтів у навколоселищній зоні (за поодинокими винятками). Швидше, навпаки, слід говорити про те, що люди пристосовувалися до навколишнього середовища, наприклад, використовуючи різні типи наконечників на орні знаряддя. Звичайно, поступово поселенці освоювали для власних потреб землі поблизу поселень, на яких зводили необхідну кількість лісів під поля.

Артюшенко А.Т., Арап Л.Я., Безузько Л.Г. и др. Новые данные о растительности Украины в голоцене // Развитие природы территории СССР в позднем плейстоцене и голоцене. — М., 1982. — С. 173—179.

Безузько Л.Г., Климанов В.А. Клімат і рослинність рівнинної частини західної УРСР у пізньо-післяльодовиков'я // УБЖ. — 1987. — 43. — № 3. — С. 54—58.

Довженко В.Й. Землеробство давньої Русі до XIII ст. — К., 1961.

Горбаненко С.А. Сільське господарство слов'ян другої половини I тис. н. е. (за матеріалами Лівобережжя Дніпра) // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали — К., 2004. — С. 301—314.

Горбаненко С.А. Землеробство жителів городищ поблизу с. Волинцеве // Археологія, 2005. — № 1. — С. 75—81.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 pp. — 2000. — С. 98—100.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.

Коробушкина Т.Н. Земледелие на территории Белоруссии в X—XIII вв. — Минск, 1979.

- Краснов Ю.А.* Опыт построения классификации наконечников пахотных орудий // СА. — 1978. — № 4. — С. 98—114.
- Краснов Ю.А.* Пахотные орудия Волжской Болгарии // КСИА. — 1986. — № 183. — С. 16—23.
- Краснов Ю.А.* Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Ляпушкин И.И.* Городище Новотроицкое // МИА. — 1958. — № 74.
- Ляпушкин И.И.* К вопросу о памятниках волынцевского типа // СА. — 1958а. — № 29. — С. 58—83.
- Максимов Е.В., Петрашова В.А.* Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре. — К., 1988.
- Моця О.П., Томашевський А.П.* Просторові та еколого-господарські аспекти досліджень давньоруського селища Автуничі // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1997. — № 1. — С. 28—42.
- Паишевич Г.О., Горбаненко С.А.* Палеоетноботанічний спектр пам'яток поблизу с. Волинцеве // АЛЛУ. — Полтава, 2003. — № 2. — С. 124—127.
- Приймак В.В.* Орудия обработки почвы населения Днепровского Левобережья VIII—X вв. // Проблемы археологии Южной Руси. — К., 1990. — С. 69—72.
- Седов ВВ.* Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель).* — К., 2003.
- Сухобоков О.В.* Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники) — К., 1975.
- Сухобоков О.В.* До походження та інтерпретації пам'яток волинцевського етапу культури літописних сіверян // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 25—39.
- Сухобоков О.В., Вознесенская Г.А., Приймак В.В.* Клад орудий труда и украшений из Битицкого городища // Древние славяне и Киевская Русь. — К., 1989. — С. 92—105.
- Сухобоков О.В., Юренко С.П.* Опощанское городище (по материалам археологических исследований 1975 г.). — Полтава, 1995.
- Сухобоков О.В., Горбаненко С.А.* Комплекс землеробських знарядь з городища Битиця-1 // АЛЛУ. — Полтава, 2001. — № 2. — С. 36—41.
- Юренко С.П.* Домобудівництво населення Дніпровського Лівобережжя // Археологія. — 1984. — № 45. — С. 34—46.
- Чернецов А.В.* О периодизации ранней истории восточно-славянских пахотных орудий // СА. — 1972. — № 3. — С. 135—148.

Одержано 11.10.2004

С.А. Горбаненко

ЗЕМЛЕДЕЛИЕ СЛАВЯН ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ I тыс. н. э.

В статье проанализированы варианты использования различных типов железных деталей земледельческих орудий в зависимости от типов почв, находящихся в потенциальных ресурсных зонах памятников последней четверти I тыс. н. э. Предложена упрощенная типология почв. Результаты анализа позволяют сделать вывод об использовании узколопастных наральников на полях, недавно очищенных от лесов, а широколезвийных наральников и деталей плуга — на безлесных участках и давно культивируемых землях.

S.A. Gorbanenko

ASSESSMENT OF AGRICULTURE OF SLAVS IN THE LAST QUARTER OF THE FIRST MILLENNIUM AD

The article analyses application variants of various types of iron parts of tools for tillage in relation to available types of the 1st millennium AD. Simplified typology of soils is suggested. Analysis results permit putting forward a thesis regarding utilization of the narrow-bladed tips on recently fields; wide-bladed tips; as well as the plough parts were used on woodless areas and since cultivated lands.